

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), V/2 (2020), s. 1-26

OSMANLI'DA BEZİRGÂN SARRAFLAR, SARAY VE DEVLET: KÖÇEOĞLU ŞİRKETİNİN MÜŞTERİ PROFİLİ

Gökçen COŞKUN ALBAYRAK*

Özet

Bu çalışma 19. Yüzyılda geleneksel sarraflığın sermaye yapısı ve aktörleri itibariyle modern finansal sisteme entegre olup olmadıklarını tartışmayı amaçlayan uzun vadeli bir araştırmanın ilk bulgularına dayanmaktadır. Makalede Köçeoğlu ailesine ait bir şirketin müşteri portföyü üzerinden bezirgân-sarraf bir ailenin saray ve devletle ilişkisi ele alınmaktadır. Bezirgân-sarraflar hanedanın, saray halkının ve üst düzey devlet görevlilerinin kişisel tedarikçileridir. 1855'te fesih sürecine giren Köçeoğulları'nın mücevher ve kıymetli kumaş şirketinin likidasyonunda büyük ortak ve şirket müdürü Artin Köçeoğlu diğer iki ortağa bazı gayrimenkuller, kumaş ve mücevher gibi mallar ve şirketin şahıslardan alacaklarını devretmiştir. Elimizde 110 kişilik bir borçlu listesi bulunmaktadır. Gerek şirkete borçlu olanların listesi gerekse ailenin şirketten daha eskiye dayanan ve şal ticaretiyle öne çıkan bezirgânlık faaliyetleri, aile şirketinin ve bireysel olarak şirket ortaklarının II.Mahmud döneminden II.Abdülhamid dönemine kadar hanedana, mabeyn başta olmak üzere saray görevlilerine, sadrazamlara ve üst düzey devlet görevlilerine kıymetli kumaş, mücevher ve çeşitli eşya temin ettiğini ortaya koymuştur. Tanzimat dönemi gibi kurumsal değişimlerin ve iktidar mücadelelerinin ön planda olduğu bir süreçte süreklilik arzeden bu ilişkiler ağı ve ailenin kazandığı itibar Agop Köçeoğlu'na Galata bankerliğinin yolunu açmış olmalıdır. Makale ailenin saray ve devletle ilişkilerinin eşya tedariki boyutunu ortaya koyarken, aynı şirketin sarraflık faaliyetleri de yürütmüş olma ihtimaline dikkat çekmektedir.

Anahtar kelimeler: *Osmanlı, Bezirgân, Sarraf, Şirket, Köçeoğlu*

* Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, gokcenca@marmara.edu.tr

MERCHANT-FINANCIERS (BEZİRGÂN SARRAFS), PALACE AND STATE IN THE OTTOMAN EMPIRE: THE CUSTOMER PROFILE OF THE KÖÇEOĞLU COMPANY

Abstract

This study is based on the preliminary findings of a long-term study that aims to determine whether the traditional sarrafs in terms of capital structure and actors in the 19th century could be integrated into the modern financial system. The relationship of a bezirgân-sarraf family with the palace and the state is discussed in this article through the customer portfolio of a company owned by the Köçeoğlu family. The bezirgân-sarrafs are the dynasty's personal suppliers as courtiers and high-ranking state officials. Köçeoğulları's jewelry and precious fabric company entered abolishment process in 1855. During the company's liquidation process, Artin Köçeoğlu, the major partner and manager, transferred some real estate, goods such as fabric and jewelry and the company's receivables from individuals to Agop and Boğos Köçeoğlu. According to the list of 110 debtors and the family's commercial activities (şal-fabric trade) dating back to before the company, the family company and its partners provided valuable fabrics, jewelry and various goods to the dynasty, palace officials, grand viziers and high-level state officials, from Mahmud II's reign to Abdulhamid II's reign. This network of relations is stable during the Tanzimat period where institutional changes and power struggles are prominent. The family's reputation must have paved the way for Agop Köçeoğlu to become a Galata banker. While the article reveals the scope of the family's relationships with the palace and the state in terms of luxury goods supply, it also highlights the possibility that the same company may have engaged in money-lending activities.

Keywords: *Ottoman, Bezirgân, Sarraf, Merchant-Financier, Company, Köçeoğlu*

Giriş

Klasik dönemde diğer esnaf kolları gibi gedik kurumu bünyesinde örgütlenen sarrafların Osmanlı mali yapısı içindeki geniş hareket alanları ve devletle olan münasebetleri sarraflığın bir kurum olarak analizini güçleştirmektedir. Sarrafların iltizam sistemi içindeki kefillik görevleri ve darphane ile olan ilişkileri literatürde giderek daha fazla yer bulsa da sarrafların devletin dışında, piyasanın kredi ihtiyacını nasıl karşıladığı ve kredi arzını mümkün kılan sermaye birikim süreçleri genellikle göz ardı edilmektedir. Şeriyeye sicillerine dayanan az sayıdaki çalışma ise İstanbul ve Anadolu'daki sarrafların kredi ilişkilerine dair önemli, fakat sınırlı bilgiler sunmaktadır. 19. Yüzyılda bir taraftan Tanzimatla birlikte devlet maliyesinde, vergi toplama usullerinde ve iç borçlanma sürecinde yaşanan değişim, bir taraftan da Osmanlı'da ticari hayatın değişen hukuki yapısı ve modern finansal araçların piyasaya girişi sarrafların tüm bu değişen kurumsal yapı karşısında nasıl tavrı aldıkları sorusunu gündeme getirmektedir. Mevcut literatür modern bankacılığın yaygınlaşması ile sarrafların ortadan kalkmadığını ancak eski pozisyonlarını da koruyamadıklarını söylemekten öteye geçmemektedir.

Bu çalışma Osmanlı iktisadi ve mali sisteminde 19. Yüzyılda yaşanan kurumsal değişim karşısında bilhassa hanedan ve saray çevresi ile ilişkili olan tüccar-bezîrgân sarrafların dönüşerek varlıklarını sürdürme kapasitelerini tartışmayı amaçlayan uzun bir araştırma sürecinin karşılaştığı ilk bulgular üzerine yoğunlaşacaktır. Araştırmamızın uzun vadeli amacı Agop Köçeoğlu ve ailesinin hanedanla ilişkileri, kurdukları şirketler bünyesinde yürüttükleri faaliyetler, diğer sarraflar ve devletle girdikleri parasal ilişkilerden yola çıkarak geleneksel sarraflığın sermaye yapısı ve aktörleri itibarıyla modern finansal sisteme nasıl entegre olduğunun kurumsal düzeyde ele alınmasıdır. Son nesil Osmanlı sarraflarından biri olan Agop Köçeoğlu'nun bir taraftan geleneksel sarraflık boyutuyla saray ile ilişkisi, bir taraftan da içinde yer aldığı modern bankacılık ve şirketleşme girişimleri Köçeoğlu'nun bu entegrasyon sürecini aksettirdiği izlenimini vermektedir.

Bu çalışmada Agop'un da mensubu olduğu Köçeoğlu ailesinin hikâyesi konu edilecektir. Hanedana ve saraya kumaş ve mücevher gibi lüks mallar tedarik ederek ve borç vererek hanedanın ve sarayın yaşam standartlarının devamını sağlayan bezîrgân-sarraf Köçeoğulları'na ait bir şirketten hareketle ailenin ticari ve parasal ilişkileri ve şirketin müşteri portföyü irdelenecektir. Sarrafların saray ve devletle ilişkileri Osmanlı arşivinde bulunan mali evraklardan, borç-alacak ilişkilerinin mahkemeye taşınması durumunda mahkeme kayıtlarından, müsadere ve miras kayıtlarından takip edilebilmektedir. Sarrafların, hanedan mensuplarının ya da devlet adamlarının yaşadıklarına kendi cephelerinden tanıklık etmek ise oldukça zordur. Bu anlamda, Köçeoğlu ailesinin Agop Köçeoğlu haricindeki üyeleri ile ilgili bilgiler oldukça sınırlı iken, Artin Köçeoğlu'nun yöneticiliğinde, ailenin dört üyesinin ortaklığıyla "*mâbeyn-i hümayun*"a mücevherat ve kıymetli kumaş satmak üzere kurulan bir şirketin fesih süreci ailenin ticari faaliyetleri ve müşteri portföyünü tespit açısından büyük önem taşımaktadır¹. Osmanlı'da özel sermaye birikimine uygulanan sınırlamaların önemli bir istisnası olan sarrafların sermaye birikim süreçlerinin, bu sermaye birikiminin kaynağı olan ticari ilişkilerin ve sarrafların parasal ilişkilerinde tarafların tespiti, sarrafların iktidarla ilişkilerinin olumlu ve olumsuz sonuçlarının saptanmasına katkı sağlayacaktır.

¹ Bu çalışmada Köçeoğulları'na ait şirketin hukuki ve ticari statüsü ve işletmecilik tarihi açısından yeri tartışılmamıştır. Mevcut arşiv kaynaklarındaki ve alan literatüründeki sınırlılık şirketin tahlilini güçleştirmektedir. Ancak araştırmanın derinleşmesi ile böyle bir çalışmanın mümkün olması umulmaktadır. Çalışmanın dışında kalan bir başka konu ise ailenin parçası olduğunu tahmin ettiğimiz uluslararası ticaret ağıdır.

Osmanlı'da Bezirgân Sarraflar

“Osmanlı nizamının asli unsurları” (Yaycıoğlu, 2019) olarak nitelendirilen sarraflar madeni paraların değer tespiti ve değişiminden, devletin ve piyasanın kredi arzının sağlanmasına kadar uzanan geniş bir yelpazede faaliyet göstermişlerdir. Mukataalara atanmaları zorunlu olan sarraflar bir tür devlet memuru gibi çalışırken, iltizam ve malikane sistemlerinde üstlendikleri kefillikler², iç borçlanmadaki³ ve Darbhane'deki⁴ rolleri sarraflar ve devlet arasında bir ucu sarrafların lehine önemli ayrıcalıklara, bir ucu ise müsadereye uzanan kırılğan bir yapı oluşmasına sebep olmuştur. Sarrafların devletle olan ilişkileri ve kurumsal yapıları büyük ölçüde faaliyet gösterdikleri alana göre değişiklik göstermektedir.

Hem devletle hem de sarayla yakın ilişkiler içinde bulunan bezirgân sarraflar sarraf grupları içinde oldukça farklı bir pozisyona sahiptirler. Bezirgân “eskiden ticaret, sarraflık, resmi ve özel müesseselere mal temini işleriyle uğraşan büyük tüccar” demektir (İpşirli, 1992, s. 103). Bezirgân tabiri Osmanlı dönemi belgelerinde özellikle ipek ve kumaş ticaretiyle uğraşan zengin tüccar anlamında kullanılmıştır. Zamanla büyük şehirlerin mamul eşya ithalatı, gıda ve giyecek temini işini üstlenen büyük tüccarlara ve hatta beratlı Avrupa tüccarlarına da bezirgân denmiştir. Sonraları hilekâr ve tefeci tacir için de aynı tabirin kullanılması bezirgânların ödünç para alışverişindeki/sarraflık rollerini öne çıkarmaktadır. Bezirgânlar Osmanlı sarayı, bahriye ve askeri teşkilatları içinde de bulunmuştur. Sarayda Darüssaade Ağa'sına bağlı bir bezirgânbaşı bulunur ve özellikle çuha, bez, tülbent gibi dokuma ürünlerini temin ederdi (İpşirli, 1992, s. 103). Bezirgânlar valide sultanlar ve güçlü hadım ağaları başta olmak üzere, saray seçkinlerinin ve Osmanlı ümera ve ulemasının kişisel tedarikçileriydiler (Yaycıoğlu, 2019, s.381). Yeniçeri ocağı bezirgânlarının görevi ise yeniçeri ocağındaki görevlilerin nakdi ve aynı ihtiyaçlarını karşılamaktı. Bu bezirgânlar nakit ihtiyaçlar için verilecek krediyi veya aynı eşya bedellerini kendi sermayeleriyle veya kurum ve şahıslardan aldıkları kredilerle karşıyorlardı (Kaya, 2003, s. 25-26).

Osmanlı sarraflık kurumu içinde yer alan bezirgân sarraflara dikkat çeken isim Yavuz Cezar'dır. Cezar, Osmanlı belgelerinde daha çok hazine sarrafı veya bezirgân sarraf olarak anılan sarraf grubunun Darphane-i Amire'den çok Hazine-i Amire ile yakın ilişkide olduğunu ve bu gruptaki sarrafların tüccar taifesine dahil olduklarını belirtir. Adı sarraf kategorisinde yer alan ve daha çok para değiş tokuşuyla meşgul olan sarrafların ise sarraf esnafı olarak anılan esnaf teşkilatına dahil olduklarını dile getirir. Dükkanlarında ve han odalarında faaliyetlerini sürdüren bezirgân sarraflar gedik kurallarına doğrudan bağlı olmayıp, Osmanlı ticaret hukukuna göre piyasada daha serbestçe iş yapabilmektedirler (Cezar, 2005, s. 62-63)⁵. Sarraflar, mesleklerini dükkanlarında icra ederken, nakit para ve kıymetli evraklarını hanlardaki odalarında muhafaza ederlerdi (Kaya, 2003, s. 54)⁶.

² İltizam ve malikane uygulamalarında sarrafların kefillik görevleri hakkında bkz. Nuran Koyuncu (2020). *Osmanlı Hukuku'nda İltizam Sözleşmeleri ve Sarraflar*. Ankara: Adalet Yayınevi.

³ Osmanlı'da iç borçlanmada sarrafların rolü için bkz. Gökçen Coşkun Albayrak (2018). *Osmanlı'da İç Borçlanma ve Sarraflar. Bilimevi ve İktisat (4)*, 128-143.

⁴ Darphane-i Amire ve sarrafların rolleri için bkz. Ömerül Faruk Bölükbaşı (2013). *18.Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhane-i Amire*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

⁵ Cezar bezirgân sarrafların İngilizcesi için “Merchant-banker” veya “Merchant- financier” kavramlarının tercih edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bkz. Yavuz Cezar (2004). 18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Sarraflar. F. & Aral içinde, Gülten Kazgan'a Armağan Türkiye Ekonomisi, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. ss. 179-207.

⁶ İnsanlar sarraflara odalarında muhafaza etmeleri için para verirdiler ama sarrafların bu parayı işletip işletmedikleri ve bu hizmete karşılık ne aldıkları belli değildir. Bkz. Süleyman Kaya, XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi 2003, s. 55. İncelediğimiz belgelerde “oda”, “ahz ü ita odası” ve “dolap” kavramlarının şirket, ofis ve kasa anlamına gelecek şekilde dönüşümlü olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra “dükkân”ı hiç rastlanmamıştır.

Cezar, Osmanlı belgelerinde bezirgân olarak anılan sarraflara örnekler gösterir. Cezar'a göre sarrafların bezirgân olarak nitelendirilmelerinin bir nedeni bu sarrafların ticaretle de uğraşıyor olmalarıdır. Bir başka neden ise bezirgân sıfatının fiilen ticaret yapmak dışında büyük sermayeli sarrafları niteliyor olma ihtimalidir. Cezar'a göre bunun delili 19. Yüzyılın çok büyük sarraf/bankerleri olan Alleonların ve Baltazzilerin Osmanlı belgelerinde genellikle bezirgân olarak anılmalarıdır (Cezar, 2004, s. 185-186). 19. Yüzyılın büyük sarrafları Ohannes Çelebi Düzyan ve Kazaz Artin'in de ipek tüccarı oldukları bilinmektedir (Yarman & Aginyan, 2013, s. 95-99). Daha erken bir tarih olan 18. Yüzyılda da bezirgân olarak anılan ancak kreditorlük/sarraflık yapan kişilerin olduğuna da dikkat çekilmektedir (Kaya, 2003, s. 45).

Osmanlı sarraflarını ele alan ve son dönemde sayıları artış gösteren araştırmaların neredeyse tamamı Osmanlı arşiv kaynaklarına yoğunlaşırken “dışardan” bir gözle Osmanlı Ermeni sarraflarını ele alan Jamgoçyan'a göre “... altınla uğraşmanın kendisine mücevhheratçı ve kuyumcu vasfı kazandırdığı bir adam” olan sarraf, “... lüks nesnelere, giysilere, kumaşlara ve ipeklilere temin ederek hükümdarların yaşam tarzlarını sürdürmelerini sağladı.” (Jamgoçyan, 2017, s. 26;31). Osmanlı hanedanıyla yakın ilişkiler içinde olan sarrafları ele alan Jamgoçyan bu sarrafların hanedan ve sarayla olan ilişkilerinin sarrafların sosyal statüleri, sermayeleri ve akıbetlerine olan etkisini de çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. Jamgoçyan'ın 18. Yüzyılın büyük sarrafları olarak anlattığı Serpos Erevanents ve Yakup Hovhannesyan da sarayın bezirgânbaşılığını yapan, hanedana kumaş ve mücevhher temin eden büyük bezirgânlardı (Boğosyan, 1961). Jamgoçyan'a göre Ermeni bezirgân sarrafların sermaye birikimlerini bir parçası oldukları uluslararası kıymetli kumaş, kürk ve mücevhher ticareti oluşturmaktaydı (Jamgoçyan, 2017, s. 65-79). Kıymetli kumaşların başında ipek gelmektedir ancak Jamgoçyan kumaşlar içinde Köçeoğullarının da ticaretini yaptığı keşmir şallarına ayrıca dikkat çekmektedir (Jamgoçyan, 2017, s. 74-75).

Bahsi geçen bezirgân sarraflar hanedanın ve saray halkının dışında yüksek rütbeli askeri zümrenin de hem lüks eşya hem de nakit ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Yüksek askeri zümrenin neden sarrafa ihtiyaç duyduğu önemli bir sorudur. Bunun bir nedeni bu zümrenin makamlarının gereği olan devlet işlerini bizzat kendi gelirleri ile yapıyor olmalarıydı. Devlet işleri için aldıkları krediler öldükleri zaman terekelerinden ödenmezdi, sadece şahsi kredileri ödenirdi. Bir göreve atandıkları zaman yapacakları seferin masrafları, yeni bir göreve atandıkları zaman ödeyecekleri “avaid ve caize”ler ya da yıllık caizeler kredi alma sebepleri arasındaydı (Kaya, 2003, s. 49-50) Şahsi harcamaları ise ayrı bir kalemdir. Yüksek askeri zümre mensupları krediye ihtiyaç duydukları gibi, ellerindeki parayı değerlendirmek için de sarraflara ihtiyaç duyar, paralarını sarraflara teslim ederlerdi. İstanbul dışında bulunanlar kapıkethüdalara aracılığıyla sarraflarla olan işlerini görürlerdi (Kaya, 2003, s. 50).

Köçeoğlu Ailesi

Köçeoğlu ailesi Osmanlı Ermeni Katolik cemaatinin önde gelen ailelerinden biridir. Ailenin en önemli siması Osmanlı'da modern bankacılık faaliyetlerinin öncülerinde yer alan bezirgân/sarraf/banker Agop Köçeoğlu'dur⁷. Aile özellikle 19. Yüzyıl boyunca Osmanlı ha-

⁷ Osmanlı belgelerinde Agop Köçeoğlu için 1850'lerde “bazergan” (BOA, Y.EE 54-168) ve 1870'lerde “sarrafan-ı muteberden” (BOA, Y.EE 55-96) ifadeleri kullanılmıştır.

nedanı ile yakın ilişkiler içinde olmuştur. Mevcut literatür ailenin Agop Köçeoğlu dışındaki üyeleri ve onların saray çevresi ve devletle var olan ticari ve finansal ilişkileri hakkında oldukça suskundur. Köçeoğlu sülalesinin İtalya'da başlayıp İtalya'da biten uzun ve muhtemelen inişli çıkışlı bir hikayesi olduğu iddia edilebilir⁸. Köçeoğlu ailesi hakkında literatürün başvurduğu en temel kaynaklardan biri Rahip Yeprem Boğosyan'ın 1961'de Viyana Mehitarist Matbaası'nda yayımlanan Göçeyan⁹ Kertasdanı (Göçeyan Sülalesi) kitabıdır¹⁰. Kendisi de Mehitarist Rahipler Topluluğu üyesi olan Boğosyan kitabın hazırlanması sürecinde -başta Agop Köçeoğlu'nun hayatta olan kızları Bercuhi ve Nazlı hanımlarla olmak üzere- aile üyeleriyle ve aileyi tanıyan kişilerle görüşmüş, İstanbul Ermeni Katolik Patrikhanesi kayıtlarına ve Ermeni basınına başvurmuş, Viyana Mehitarist Rahipler Topluluğu Sekreteryası arşivinden yararlanmıştır. Ulaştığı bilgileri titiz bir biçimde farklı kaynaklardan teyit eden Boğosyan ailenin kökeni ile ilgili iddiaları da ciddi biçimde sorgulamıştır. Ailenin İstanbul'a nereden geldiğine dair iki iddia bulunmaktadır.

Bunlardan ilkinde göre hikâye 17. Yüzyılda, Venedik kayıtlarında "Goucci" olarak anılan ailenin Andon ve Kevork adlı üyelerinin Frenze'den (Floransa) deniz yoluyla yaptıkları Doğu seyahati ile başlar. Venedik üzerinden İstanbul, Trabzon, Ağrı Dağı ve Erivan'a uzanan yolculukta Kevork hayatını kaybeder. Eski Nahcivan'da kalarak bir aile kuran Andon Köçeoğlu'nun kendi adını taşıyan torunu Andon ise Diruhi Devlet (Dövlət) ile evlenir ve 18. Yüzyılda İstanbul'a taşınır. İkinci bir iddia ise ailenin Artvin Ardaneştan İstanbul'a geldikleri yönündedir ki, Boğosyan bu iddiayı pek gerçekçi bulmamaktadır. Agop Köçeoğlu'nun kızı Nazlı Hanım 1955'te gönderdiği İtalyanca bir mektupta 1600'lerden beri var olduğu bilinen ailenin Eski Nahcivan'dan geldiğini ve atalarının Agop Köçeoğlu olduğunu dile getirir. Büyükbabası Andon'un babası Agop Köçeoğlu 1760'larda İstanbul'a göç etmiş, gelirken yanında çocuklarının eğitimi için bir papaz ve bir rahibe getirmiştir. 1955'te Boğosyan'a bir yazı gönderen Bercuhi Hanım ise büyük dedesi Agop Köçeoğlu'nun 1730-40'larda İstanbul'a geldiğini ve onun babasının Devlet Köçeoğlu olduğunu belirtir.

İstanbul Patrikhanesi kayıtları Agop'un oğlu Andon Köçeoğlu'nun 1773'te İstanbul'da dünyaya geldiğini doğrular ki, bu da Nazlı ve Bercuhi Hanımların beyanlarını destekler. Boğosyan, Köçeoğlu sülalesinin iki kola ayrılan büyük bir aile olduğunu ve en büyük atalarının Devlet Köçeoğlu olma ihtimalinin kuvvetli olduğunu ileri sürer. Bu kollardan birinin 18. Yüzyılın başlarında -ya da daha önce- İstanbul'a gelmiş olduklarının en önemli kanıtı eski Pera Pangaltı Ermeni Katolik mezarlığında olduğu iddia edilen 1746 tarihli bir mezar taşıdır. Bugün bulunmayan bu mezarlıktaki taşta ölen kişinin "Köçekoğlu'nun damadı Bağcıoğlu" olduğu kayıtlıdır (Boğosyan, 1961, s. 1-20). Ailenin ikinci kolu ise Galata Bankeri Agop Köçeoğlu'nun mensubu olduğu koldur ve Agop'un dedesi kendisi ile aynı adı taşıyan Agop Köçeoğlu'dur. Dede Agop Köçeoğlu'nun üç erkek çocuğu olmuştur; Devlet, Setrak ve Andon Köçeoğlu. İstanbul Patrikhanesine göre Banker Agop Köçeoğlu'nun babası Andon Köçeoğlu 1773 yılında İstanbul'da doğmuş ve 1832'de İstanbul'da hayatını

⁸ Agop Köçeoğlu'nun çocuklarının İtalya'ya göç ettiklerini ve ailenin hayattaki son üyesinin de İtalya'da yaşadığını öğrenmiş bulunmaktayız.

⁹ Köçeoğlu adı arşiv evraklarında ve bazı ikincil kaynaklarda Köçezade, Küçeoğlu, Köçeyan, Köçekoğlu, Küçükoğlu, Göçeoğlu, Göçeyan, Göçeoğlu, Güçeoğlu gibi farklı şekillerde yer almaktadır. Bu çalışmada son dönemle aile üyelerinin tercih ettiği "Köçeoğlu" hali kullanılacaktır.

¹⁰ Bu önemli kaynağa ulaşmamı sağlayan ve sorularımı sabırla cevaplayan Sirvart Malhasyan'a teşekkürü borç bilirim.

kaybetmiştir. Boğosyan Andon Köçeoğlu'nun Türk hükümeti nezdinde önemli ve saygın bir yere sahip olduğunu ve II. Mahmud'la ilişkilerinin çok yakın olduğunu iddia eder. Sultan'ın sık sık Andon'un Çengelköy'deki çiftliğinde kendisine tahsis edilen köşkte kaldığını ve Köçeoğlu ailesine "Bey" unvanını taşıma hakkı verdiği ifade eder.

Nazlı Hanım da Andon'un II. Mahmud'la çok samimi olduğunu, çocukların Çengelköy'deki yazlıkta kardeş gibi vakit geçirdiklerini, bu samimiyete dayanarak Andon'un kızlarının (İsguhi, Takuhi, Yeranig ve Sofia) saraydaki kutlama ve törenlere katıldıklarını dile getirmektedir (Boğosyan, 1961, s. 1-21). Rahip Boğosyan Andon'un Darphanede görevli olduğunu, 1827-28'de Düzyan ailesiyle birlikte sürgün edildiğini, büyük bir şal tüccarı olan Andon'un Sultan'a şal sattığını, ikinci işinin ise çiftçilik olduğunu belirtir. Katolik Ermeni cemaatinin önde gelen simalarından olan Andon çok büyük topraklara, tarlalara, gayrimenkullere ve servete sahiptir, daimi ikametgâhı ise Topkapı'dır (Boğosyan, 1961, s. 20-21). Boğosyan'ın Andon Köçeoğlu ile ilgili iddialarının bir kısmını Osmanlı arşiv kayıtları da doğrulamaktadır¹¹. 1828 yılının mart ayından itibaren İstanbul dışına sevk edilen Katolik Ermeniler arasında Köçeoğlu Andon'un ailesi de bulunmaktadır. Dört oğlu ve bir erkek kardeşi ile Ankara'ya sürülen Agop oğlu Andon Köçeoğlu'nun mesleği "şalacı" olarak kaydedilmiştir (Beydilli, 1995, s. 22;101)¹².

1828'de Andon'un büyük oğlu Oseb 20, Petrak (Bedros) 18, Boğos 12, Agop ise 5 yaşındadır. Andon'un çocuklarının meslekleri belirtilmezken, 6 yaşındaki kardeşi Petrak'ın mesleği kuyumculuk olarak kaydedilmiştir. Köçeoğlu ailesinin İstanbullu olduğu ve Patrikhanede Bağdasar Papasın cemaati oldukları da kayıtlardan öğrenilmektedir (Beydilli, 1995, s. 101). Andon Köçeoğlu ismi Düzoğulları, Kılıcıoğulları ve Tıngıroğulları gibi önemli sarraf aileleriyle beraber Katolik Ermeni cemaatinin önde gelenleri arasında anılmaktadır (Beydilli, 1995, s. 34). Sürgün sürecinde evleri satılan Ermeniler arasında Andon Köçeoğlu da bulunmaktadır¹³. Aile affedilen diğer Katolik aileler gibi İstanbul'a dönmüş olmalıdır. Boğosyan'a göre Köçeoğlu Andon ve ailesi 6 Kasım 1829'da affedilerek sürgünden dönmüştür (Boğosyan, 1961, s. 20-21).

Boğosyan Andon Köçeoğlu'nun şal ticareti ile uğraşan Devlet adında bir kardeşi olduğunu dile getirir. Devlet Köçeoğlu'nun Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın tedarikçisi olduğu ve Paşa'nın kendisinden saray ve gemiler için yılda 500-600 top kumaş talep ettiği iddia edilmektedir. Bir top kumaşın fiyatı 4.500 kuruştan 6.000 kuruşa kadar çıkabilmektedir. Ancak Hüseyin Paşa'nın 1800'de ölmesiyle beraber talebin durması ve kumaş fiyatlarının ciddi şekilde düşüşü Devlet'in iflasına yol açmıştır (Boğosyan, 1961, s. 22-25)¹⁴.

¹¹ Agop Köçeoğlu'nun teresini incelediğimiz makalede Andon Köçeoğlu ile ilgili bilgiler arasında Denizli mültetizimliğinden bahsedilmiştir. Bkz. Gökçen Coşkun Albayrak (2019). Agop Köçeoğlu: Bir Ermeni Sarrafın Teresinden Okunanlar ve Okunamayanlar. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, s.167. Araştırmamız derinleştikçe orada bahsi geçen Andon Köçeoğlu'nun Aydın'ın Bayındır kazası ahalisinden olduğu ve İzmir Gümrüğü direktörlüğü yapmış farklı bir kişi olduğu ortaya çıkmıştır. Bkz. (BOA, A.MKT.UM 426-42)

¹² Beydilli (1995)'nin çalışmasında Köçeoğlu adının yer yer Küçükoğlu olarak okunduğu görülmektedir.

¹³ Andon Köçeoğlu'nun Beyoğlu Tepebaşı'ndaki evi 1829'da 8.100 kuruşa, Abdullah Ağa bin Ali'ye satılmıştır. Satılan 52 evden 14'ünün değeri 5.000 kuruşun üzerinde olup, bunların içinde de yalnız 8'i 10.000 kuruş ve üzerinde bir fiyata satılmıştır. Bu durumda Andon Köçeoğlu'na ait evin ortalamasının üzerinde bir değere sahip olduğu görülmektedir. Bkz. Kemal Beydilli (1995). *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*. Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyeti Bölümü s. 20.

¹⁴ Hüseyin Paşa'nın 1803 olan ölüm tarihi Boğosyan (1961)'da 1800 olarak verilmiştir.

Jamgoçyan da kaynak belirtmeksizin Devlet Köçeoğlu ile Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa arasındaki bu ticaretten bahseder ve Keşmir şalı ticaretinde Köçeoğulları'nın Abraham Sofyalıyan ve Kalust Markaryan ile birlikte bu konudaki en faal tüccarlardan olduklarını söyler (Jamgoçyan, 2017, s. 75). Ancak Osmanlı arşivinde ve ikincil kaynaklarda yürütülen taramalarda Devlet Köçeoğlu ismine ve Kaptan-ı Derya ile olan alışverişi teyit edecek herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır¹⁵.

Andon Köçeoğlu Lazyan ailesinden Bedros kızı Diruhi ile evlenmiş ve bu evlilikten 10 çocukları olmuştur; Oseb, Martitsa, Bedros (Petrak), Boğos, Mikayel, İsguhi, Yeranig, Takuhi, Sofia ve Agop Köçeoğlu (Boğosyan, 1961, s. 27). Andon Köçeoğlu ile ilgili bilgiler ailenin şal ticareti ile uğraştığını kanıtlamaktadır. Ailenin hanedanla ticari ilişkisine dair en erken kayıt ise 9 Temmuz 1795 tarihidir. III. Mustafâ'nın kızı Beyhan Sultan'a ait bir hesap defterinde sandal bedesteninde bezzaz olan Köçeoğlu 100 kuruşluk alacağını tamamen tahsil ettiğini beyan etmektedir (BOA, TS.MA.d 866). Bu kayıta bezzazın ismi yer almaz ancak 1805 tarihli bir başka hesap kaydında bu defa Köçeoğlu Mardiros zımminin Hibetullah Sultan'a sattığı bir top sevai bedeli olan 900 kuruşu tamamen tahsil ettiği görülür (BOA, TS.MA.e 483-11). Köçeoğlu ailesinin uzun yıllar Osmanlı hanedanına hizmet ettiğinin bir başka önemli kanıtı Agop Köçeoğlu'nun 1876 yılında Sultan II. Abdülhamid'e gönderdiği bir arzuhalidir. Köçeoğlu sözlerine başlarken dedelerinin ve babasının da sarayın hizmetinde bulunmuş olduklarını, sultanın babasının da onları kulluklarından mahrum etmeyerek istihdam ettiğini, sultan ve tüm saltanat ailesine hizmet ettiklerini ve bundan cesaret alarak kendisinden talepte bulunduğunu dile getirir (BOA, Y.EE 54-10).

Ailenin sarraflıkla ilgisi bilinse de Osmanlı kayıtlarında bu ilişkinin Darphane sarraflığı olduğuna ilişkin bir bilgiye rastlanmamıştır. Osmanlı Devleti'nin tuttuğu sarraf listelerinde aile adlarına pek yer verilmezken, verilenler içinde de Köçeoğlu adına rastlanmamıştır. Ancak 1835 tarihinde "Hazine-i Amire'ye taahhüdlere cari olan sarraflar" listesinde Haçadur oğlu Artin zımminin adlı bir sarrafa rastlanmaktadır. Artin'in dükkânı Valide Han'dadır, ortağı ise Mardiros'tur (Bölükbaşı, 2014, s. 88). Mehmed Ali Paşa ve Adile Sultan'ın düğünleri için tanzim ettirdikleri eşya ve mücevher karşılığında Köçeoğlu Artin ve kuyumcu Mardiros'a borçlandıkları dikkate alınır ise listede bahsi geçen sarrafın Artin Köçeoğlu olma ihtimali dikkate alınabilir (Sunay, 2015, s. 53).

Köçeoğulları'nın Mücevherat ve Kıymetli Kumaş Şirketi¹⁶

Köçeoğlu ailesinin dört üyesi Oseb, Boğos ve Agop kardeşler ile Artin Köçeoğlu "Artin Efendi'nin taht-ı idaresinde bulunup kendi nam ve imzasıyla muamele etmek ve gerek heyet-i asliyesiyle ve gerek bade'l-imâl mabeyn-i hümayuna ve talip bulunan zevata fûruht etmek üzere envai mücevherat ve eşya-yı muhtelifi işтира eylemek mukavelesiyle Dersaadet'te Çuhacı Hanında ... akd-i şirket" etmişler. Şirketteki hisselerin %35'i Artin, %25'i

¹⁵ Jamgoçyan'a göre Köçeoğlu ailesinin padişah sarraflığı yapan isimlerinden biri de Bedros Köçeoğlu'dur. Bedros II.Mahmud'un sarrafı, Darphane emini ve 1830'da Sarayın mücevhercibaşısıdır. Onnik Jamgoçyan (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 71). Jamgoçyan bu bilginin kaynağını belirtmez. Osmanlı Arşiv kaynaklarında da henüz bunu doğrulayacak bir bilgiye rastlanmamıştır.

¹⁶ Köçeoğulları'nın "mücevherat ve zi-kıymet kumaş şirketi" hakkındaki tüm bilgilere Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Y.EE 55-93 24 B 1291/ 6 Eylül 1874 nolu ve tarihli belgeden ulaşılmıştır.

Agop, %20'si Boğos ve %20'si Oseb Köçeoğlu'na aittir (BOA, Y.EE 55-93). Şirketin ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmemekte, ancak 1855 yılında fesih sürecine girdiği anlaşılmaktadır. Ortaklardan Agop mevcut şirketten başka Çuhacı Han'da "Agop Köçeyan" namıyla ve muamelesi dahi "Agop Köçeyan" imzasıyla yapılmak üzere kardeşi Boğos ile müstakim bir başka şirket/ahz ü ita odası kurmuş Agop ve Boğos, Artin Efendi'nin şirketinden ayrılmak isteyince muhasebeleri görülüp ortaklardan her birinin hissesine ait olan sermaye, tanzim edilen muhasebe defteri ile belirlenmiştir. Fakat Artin Efendi yakın zamanda sermayeleri ödeyemeyeceğini açıklamıştır. Hal böyle olunca Artin ve Oseb Efendiler de bu yeni şirkete dahil olmayı teklif etmişler, Agop bu teklifi önce bazı şartlarla kabul etmiş ama sonrasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar yüzünden ortaklıktan vazgeçmiştir.

Hesapların görülmesi sürecinde yaşanan anlaşmazlıkların çözümü ve devrin gerçekleşmesi için Agop ve Boğos sadrazama, Artin Efendi ise padişaha arzuhaller sunmuş, arzuhaller mahkemelere yönlendirilmiş ve şirket kaynaklı bir anlaşmazlık olduğu için davanın Ticaret Mahkemesinde görülmesi yönünde karar verilmiştir. Aradaki ihtilafın çözümü ve şirketin fesih sürecinde taraflar arasında düzenlenen ve onaylanan Şubat 1870 tarihli bir ibraname ile Ocak 1871 tarihli bir devirnamenin esas alındığı görülmektedir. Tüm bu hukuki süreç devam ederken Artin Köçeoğlu hayatını kaybetmiş ve dava varislerine intikal etmiştir. Varisler anlaşmazlığın aile şirketinden kaynaklanması nedeniyle davanın ticaret mahkemesinde görülmesine itiraz etmişler. İtirazlar müzakere edildikten sonra Ticaret Kanunu zeylinin 32. maddesi gereğince dava sahipleri arasında tüccar, esnaf ve sarraf bulunması veya aralarında ticaret şirketi bulunması halinde ihtilafların görüşülmesi ve halledilmesi Ticaret Mahkemesine ait olduğundan, burada da taraflar tüccar sınıfına dâhil olduğundan, tüccarlar arasında kurulan şirket kaynaklı davaların ticaret mahkemesinde ve muhasebelerin de tarafların tayin edecekleri mümeyyizler tarafından görülmesine karar verilmiştir.

Artin ve Agop Köçeyan arasında düzenlenen ibraname gereğince likidasyona¹⁷ giden Artin Köçeyan odasının feshedilen şirketinin borçların tesviyesine gücü yetmediğinden, feshedilen şirket hesabına ait ve ortaklardan başka alacaklılara ait olan borçların Agop ve Boğos Efendiler tarafından üstlenilmesine, peşinen ödenecek borçların Agop ve Boğos Efendiler tarafından borçlanma yoluyla ödenmesine ve Artin Köçeyan odasının borç hesabına kaydedilerek feshedilen şirkete ait emlak ve eşya bedelinden ve alacak tahsilatından elde edilecek meblağ ile takas ve mahsup edilmesine karar verilmiştir. Oseb Köçeoğlu'nun hesabını görmeyi ise şirket müdürü olarak Artin Efendi üstlenecektir. Bunun dışında 12.418.953 kuruş 30 para¹⁸ değerindeki şal, mücevherat, çeşitli eşya, emlak, akar ve arsa ile icarları, reinler ve alacaklar ve güzeşterleri, Artin Köçeyan odasının Agop Köçeoğlu odasına çıktıktan olan borcuna karşılık ve mahsup olunmak üzere, Agop ve Boğos Efendilere terk olunmuştur.

¹⁷ Likidasyon, bir işletmenin tasfiye edilmesi ve tüm varlıklarının paraya çevrilerek borçlarının ödenmesidir.

¹⁸ Belgedeki toplam rakam 12.487.355 kuruş, 25 paradır. Ancak kalemler ayrı ayrı toplandığında ulaşılan sonuç 12.418.953 kuruş 30 paradır.

“*Likidasyonda bulunan Artin Köçeyan odasının mevcudatı bakayası olarak Köçeyan Boğos ve Agop Efendilere devir ve ferağ olunan zimemat ve mevcudat-ı saire*” başlığı altında şirketin şahıslarda bulunan alacakları, emlak hesabından kalanlar ve devredilen kumaş ve mücevherat yer almaktadır. Bu liste şirketin tüm varlığı olmayıp, Agop ve Boğos Köçeoğlu'na devredilen kısımdır. 1855 tarihli bilançoda Artin Köçeyan odasının toplam sermayesi 29.100.000 kuruştur. Devredilenlerin değerine baktığımızda şahıslardaki alacakların toplamı 3.512.519 kuruş 35 para¹⁹, emlak hesabından kalan 6.833.638 kuruş 25 para, kumaş ve mücevheratın değeri 1.630.484 kuruştur. Böylece Agop ve Boğos kardeşlere devredilenlerin toplam değeri 12.418.953 kuruş 30 paraya ulaşmaktadır. Mücevherlerin kıymeti 662.090 kuruş, kumaşlar 638.333 kuruş, kumaşların büyük kısmını oluşturan şallar 596.392 kuruş değerindedir.

Anlaşılan o ki şirket feshine ait bu hukuki süreç Artin Köçeoğlu'nun varisleri ve Agop Köçeoğlu arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle uzun yıllar daha devam etmiştir. Hatta Agop Köçeoğlu'nun ölümünden sonra bu defa Agop'un varisleri ile Artin Köçeoğlu'nun ihtida edip Ali Haydar ismini alan oğlu Kirkor arasındaki alacak davaları dikkati çeker. Ali Haydar Efendi babasından miras yoluyla kalan menkul ve gayri menkulleri Agop Köçeoğlu'nun gasp ettiğini iddia ederek Agop'tan şikayetçi olmuştur. Ali Haydar 300.000 lira alacağını olduğunu iddia etse de mahkeme 11.700 liraya hükmetmiş, fakat Ali Haydar'ın iddiasına göre Agop bu miktarı dahi reddederek işi sürüncemede bırakmıştır (BOA, ŞD 3048-38). Ali Haydar Köçeoğlu'nun ömrü de alacağının tamamını tahsile yetmemiş, 5.000 liralık gümrük tahviline bağlanan alacağı ölümünden sonra peydey pey eşi Fatma Şefika Hanım'a ödenmiştir.

Artin Köçeoğlu'nun ölümünden sonra şirkete ait evrak ve defterler Kassam-ı Askeriye tarafından muhafaza altına alınmıştır. Şirketin daha önce faaliyetlerini sürdürdüğü Galata'daki Serpos (Serpuş) Han ve çarşıdaki (Kapalı çarşı) Çuhacı Han'da mühürlenmiş odaların şirkete ait evrak ve defterlerin incelenebilmesi için açılmasına karar verilmiştir. Bu han odalarının devirname gereği Artin Efendi hayatta iken Agop ve Boğos Köçeoğlu'na devredilen emlaklar arasında olduğu anlaşıldığı için odaların kendilerine teslimi kararlaştırılmıştır. Köçeoğullarının Osmanlı hanedanı, sarayı ve devlet adamları ile olan ilişkilerinin ne kadar burada bahsi geçen şirket bünyesinde gerçekleşmiştir, bunu tam olarak tespit etmek güçtür. Ailenin “iş”lerine ilişkin evraklardan hiçbirinde şirketin adı geçmemektedir. Bunun sebebi şirket muamelelerinin “Artin Köçeoğlu nam ve imzasıyla” yapılmış olmasıdır. Bu durumda 1855 öncesinde rastladığımız Artin Köçeoğlu adıyla gerçekleştirilen tüm muameleler şirket hesabına yapılmış kabul edilebilir. Ancak bu tarihten önce diğer ortaklar olan Oseb ve Agop Köçeoğlu'nun da kendi isimleriyle muamele yaptıkları görülmektedir.

Şirketin müdürü ve en büyük ortağı Artin Köçeoğlu, Jamgoçyan'ın 14 Kasım 1846 tarihli Le Courrier de Constantinople'den aktardığına göre, 1840-1853 yılları arasında I. Abdülmecid'in sarraflığını yapmıştır ve saraya şal temin eden kişi olarak anılmaktadır (Jamgoçyan, 2017, s. 177)²⁰. Haçadur oğlu Artin, Köçeoğlu sülalesinin ikinci kolundandır²¹.

¹⁹ Zimemat listesinde yer alan “çürük zimemat” ve kaynağı anlaşılamayan 50.000 kuruşluk bir istikraz bu toplama dahil edilmemiştir.

²⁰ Le Courrier de Constantinople, sayı 88, 14 Kasım 1846.

²¹ Boğosyan İstanbul Ermeni Patrikhanesi kayıtlarına göre sülalenin ikinci kolunun Haçadur Köçeoğlu'ndan geldiğini öne sürer bkz. Yeprem Boğosyan (1961). *Göçeyan Kertesdanı*. Viyana: Viyana Mehitarist Rahipler Topluluğu Matbaası, s. 88.

Haçadur'un en büyük oğlu olan Artin (Harutyun) 1799 doğumludur, iki kez evlenmiştir ve ilk eşi Takuhi Melikyandır. Boğosyan'a göre Şubat 1831'de -Katolik Ermeni cemaatinin tanınması sürecinde- oluşturulan meclislerde ailenin birinci kolunu temsilen Andon ve ikinci kolunu temsilen de Artin Köçeoğlu'nun seçilmiş olmaları ailenin Katolik Ermeni cemaatinin önde gelenlerinden olduğuna işaret eder. Artin 1849'da bir kez daha cismani (sivil) meclis üyeliğine seçilen 12 kişiden biri olmuştur (Boğosyan, 1961, s. 88-92). Boğosyan Artin Köçeoğlu'nun eğitimi ve başlangıçtaki işi ile ilgili bir şey bilinmediğini, sarraf olup olmadığından emin olmadığını ancak 1840'larda ve 1850'lerde çok varlıklı ve saygın birisi olduğunu "şayet sarraf değilse bile eminim ki çok zengin ve büyük bir tüccardı" sözleriyle dile getirir (Boğosyan, 1961, s. 91-92). Artin'in de sahiplerinden olduğu Köçeoğlu şirketine (Göçeyan şirketi) Pera'da Ağa Cami yakınında üzerinde 4 dükkân bulunan, 650.000 kuruş değerinde 2.000 arşınlık bir arsasının ve Artin'in Doğruyol'da 2.500 arşınlık bir toprağının olduğu da belirtilir (Boğosyan, 1961, s. 92).

Haçadur oğlu Artin'in Serope adlı bir kardeşi olduğunu görüyoruz. Varisleri ise altı çocuğu; kızları Terezon (Allahverdi Kirkor'un eşi), Katanku (Kılıczade Andon'un eşi), Sofi Köçeoğlu ile oğulları Mikail, Kirkor, Zenob'dur (BOA, Y.EE 55-93). "Harem-i Hümayun Bezirgâni" Artin Köçeoğlu'nun II.Mahmud döneminden beri hanedanın kişisel tedarikçilerinden olduğu 1837'de padişaha dua ve teşekkür ederek, yardım ve ihsanlarının devamını talep etmesinden anlaşılmaktadır (BOA, TS.MA.e 1132-4). İlerleyen sayfalarda hanedan ve sarayla ilişkisinin ayrıntılarını göreceğimiz Artin Köçeoğlu Adülmecid döneminde de (1855'te) dördüncü rütbeden mecidi nişanı ile onurlandırılmıştır (BOA, İ.DH 323-21001; BOA, İ.DH 322-20931; BOA, A.DVN 107-46). Şirketin bir diğer ortağı olan Oseb, Andon Köçeoğlu'nun en büyük çocuğu olup 1808 doğumludur. 1850'lerde ailenin başı olarak görünen Oseb, Kadıköy'de 1883'te hayatını kaybetmiştir. Oseb Garabet Artin Davud Paşa'nın yeğeni Lusi Davudyanla evlidir (Boğosyan, 1961, s. 28-29). Oseb'e, 28 Temmuz 1881 tarihinde, II. Abdülhamid döneminde, üçüncü rütbeden Mecidi nişanı verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, İ.DH 833-67039).

Boğosyan Oseb'in de diğer Köçeoğulları gibi çok zengin olduğundan ve Oseb, Artin ve Agop'a ait bir şirketin Pera'daki Ağa Camii yakınında 2000 arşın büyüklüğünde ve 650.000 kuruş değerinde bir arsaları olduğundan bahseder (Boğosyan, 1961, s. 28-29). Şirketin küçük ortaklarından olup, yoluna Agop Köçeoğlu ile devam eden Boğos Köçeoğlu ile ilgili bilgiler sınırlıdır. Boğos Köçeoğlu'nun ölümünden sonra kızı Duruk (Diruhi) Col-las'ın babası ve amcası Agop Köçeoğlu'nun şirket ortaklığından kaynaklı tüm alacak ve hak iddialarından vazgeçtiği görülmektedir (BOA, Y.EE 54/149). Şirketin diğer ortağı Agop Köçeoğlu'nun bezirgânlıktan bankerliğe uzanan serüveni ise ayrıca ele alınmayı hak etmektedir²². Şirket ortaklarının şirket dışında da hanedana hizmet verdikleri görülmektedir. Oseb Köçeoğlu'nun Abdülmecid'in Rumeli seyahatinde bazı mahaller için talep edilen çeşitli eşya (kanepeler, sandalye, soba takımları gibi) ve mefruşatın satın alımı görevini yürüttüğünü biliyoruz. Oseb 1848 tarihinde bir arzuhal ile bir süredir yürüttüğü bu vazife talep edilen eşya ve mefruşatı en hızlı ve ucuz şekilde temin ettiğini, devletin menfaatinin gözetildiğini belirtir ve bu görevdeki istihdamının devamıyla bir miktar maaş bağlanmasını talep eder (BOA, İ.DH 168-8897).

²² Agop Köçeoğlu ile ilgili bkz. Gökçen Coşkun Albayrak (2019). Agop Köçeoğlu: Bir Ermeni Sarrafın Terekesinden Okunanlar ve Okunamayanlar. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 155-222 ve Melike Oktay (2004). *19.Yüzyılda Bir Galata Bankeri: Köçeoğlu Agop Efendi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

1849 tarihli bir şukkada da Oseb'in tek başına alacaklı olduğu görülür. Yanya Kazasında Koniçe müdürü olan İsmail Paşa'nın Oseb Köçeoğlu'na Asakir-i Hassa-i Şahanedan kaynaklı 9.900 kuruşluk borcu bulunmaktadır. Merkezden Yanya valisine alacağın tahsili için emir gönderilmiştir (A.MKT 196-68). Oseb'in kardeşleri ile olan ortaklığından başka 1857 yılında dönemin meşhur banker ailesi Baltazzi ile de ortaklığı bulunduğu görülmektedir (BOA, A.MKT.NZD 229-73). Oseb Hazine-i Hassa'dan alacağı olan 17.000 kese akçenin Mösyö Baltazzi'ye devrini talep etmektedir. Şirketin feshinden sonra 1862'de Sultan Abdülmecid'in kızı Münire Hanım'ın ve saraydan bazı kadın efendilerin Oseb Köçeoğlu'na borçlu oldukları ve Oseb'in borçlara ilişkin iki kıta defter hazırlayarak alacağını talep ettiği de kayıtlara geçmiştir (BOA, A.MKT.MHM. 240-79). Şirketin feshine karar verilen 1855 tarihinden sonra Artin, Oseb ve Agop (Boğosla ortak)'un birbirlerinden bağımsız olarak faaliyetlerine devam etme ihtimalleri kuvvetlidir. 1866-1867 arasında karşılaştığımız bir alacak davasında Ömer Efendi adlı bir şahsın Artin Köçeoğlu'ndan alacağı olduğunu ve tahsil edemediğini dile getirmesi ve Artin'in söz konusu alacağın Oseb ile ilgili olduğunu iddia etmesi bu ihtimali güçlendirmektedir. (BOA, MVL 509-75; BOA, MVL 515-72; BOA, MVL 882-34). Ancak bir taraftan da 1861'de Agop ve Artin'in birlikte sarraf Hüdaverdi Bedros'a 451.590 kuruş borçlandıkları görülmektedir. 1864'te Bedros alacağını tahsil edebilmek için meselenin, üyeleri arasında sarraflar da olan, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye komisyonuna havalesini talep etmektedir (BOA, MVL 438-60). Eski şirket ortakları bağımsız hareket etseler de alacaklıların taleplerine bakılırsa işlerinin gerektirdiği biçimde birlikte borçlanmaya da devam etmektedirler.

Köçeoğlu Şirketinin Müşteri Profili

Şirketin fesih sürecinde Agop ve Boğos Köçeoğlu kardeşlere devredilenler arasında şirketin şahıslardan alacakları da yer almaktadır. Borçluların listesi bize şirketin müşteri profili hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu listede borçluların adları ve borçlu oldukları miktarın yanı sıra bir de sayfa numarası verilmiştir ki, bu sayfa numaraları muhtemelen şirkete ait hesap defterlerinde müşterilere ait kayıtların tutulduğu bir defteri referans almaktadır. Müşterilerin ne karşılığında borçlandıkları bu listede açıklanmamıştır. Bu noktada borcun neye tekkabül ettiğini kestirmek güçtür. "... ve devir eylemiş olduğunu ve olvechile maru'z-zıkr ... zimemat ile güzeşteleri ..." ifadesi şahısların şirkete olan borçlarına faiz uygulandığını gösterse de anapara ve faizin miktarı ya da faiz oranına ilişkin bilgi verilmemiştir. Agop Köçeoğlu'na ait ayrıntılı kayıtlar dikkate alındığında, Agop'un hanedana hem eşya tedarik ettiği hem de borç para verdiği anlaşılmaktadır (Coşkun Albayrak, 2019; Oktay, 2004). Yani, Agop Köçeoğlu örneğinde bezirganlık ve sarraflığın nasıl iç içe geçmiş olduğu açıkça görülmektedir. Benzer bir durumun şirketle hanedan ve diğer müşteriler arasında yaşanmış olması ihtimal dâhilindedir.

Köçeoğulları'nın şirket bünyesinde bezirganlık ve sarraflığı bir arada yürütme ihtimalini düşünmemize sebep olan bir mahkeme kaydına rastlanmıştır. Terzine Hüdaverdi²³ ile Oseb Köçeoğlu arasında geçen bir davada Oseb ile Agop'un sarraflık faaliyetlerini yürüttükleri bir şirketleri olduğundan bahsedilir. Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi'nden verilen 13

²³ Bu kişinin Artin Köçeoğlu'nun kızı Terezon olma ihtimali kuvvetlidir. Terezon Hanım Kırkor Hüdaverdi (Allahverdi) ile evlidir (BOA, Y.EE 55-93). Terezon sehven Terzine olarak okunmuş ve yazılmış olabilir.

Kasım 1880 tarihli bir ilamda Büyükkadada yaşayan Madam Terzine Hüdaverdi ile Beyoğlu Bekar Sokak 8 numarada ikamet eden Oseb Köçeoğlu arasında bir dava olduğu anlaşılmaktadır. Madam Terzine davanın ticaret mahkemesinde görülmesini talep etmiştir. Talebinin gerekçesi Oseb Köçeoğlu'ndan talep ve dava ettiği 9.000 lirayı havi senedin Oseb ve kardeşi Agop Köçeoğlu'nun ortaklaşa sarraflık yaptıkları zamanda tanzim edilmiş bir "emre muharrer"²⁴ senet olmasıdır. Oseb Köçeoğlu ise buna itiraz ederek temyize başvurmuştur. Oseb'in itiraz gerekçesi ise daha evvel Agop Köçeoğlu ile kurdukları sarraflık şirketinin feshedilmiş olması ve hatta kendisinin ticari hayattan el çekmiş bulunmasıdır. Oseb'e göre davanın başlangıç tarihinde dahi kendisinin ticaretle ilişkisi yoktur. Ancak mahkeme Oseb Köçeoğlu'nun itiraz gerekçesinin iddiadan öteye geçmemesi, bahsi geçen şirketle alakasının kalmadığını ve ticaretten el çektiğini ispat edememesi ve söz konusu senedin emre muharrer sened olması dolayısıyla Oseb'in talebini reddetmiştir (Ceride-i Mehakim, 1880, s. 587-590)

Şahısların Köçeoğulları'nın şirketine olan borçları iki açıdan değerlendirilebilir. İlki borcun miktarı üzerinden, ikincisi müşterilerin kimlikleri üzerinden. Borç miktarı üzerinden değerlendirirken bu meblağın müşterinin şirketle yaptığı alışverişin tamamı değil, ödenmemiş kısmı olduğunu unutmamak gerekmektedir. Borçlular listesindeki bazı müşterilerin Köçeoğulları'yla olan alışverişleri borçlandıkları miktarın çok üstünde olabilmektedir. Köçeoğulları'nın sarayla olan ticaretlerinin boyutu hakkında en çarpıcı bilgi Cevdet Paşa'dan gelir. Paşa Adbülmecid dönemi saray kadınlarının müsrifliklerini Sultan'ın ikinci ikbali Serviraz Kadın üzerinden eleştirirken yapılan harcamaları ordu masraflarıyla kıyaslar ve "Köçek-oğlu'nun saraylılara yaptığı elbise ve verdiği eşya-yı sâireden dolayı matlubu"nun Rumeli ordusunun 800.000 keseyi²⁵ (400.000.000 kuruş) bulan fevkalade masrafı kadar olduğunu söyler (Cevdet Paşa, 1991, s. 100).

²⁴ "Bir kimsenin diğer bir kimseye veya onun emrine, belirlenen sürede bir miktar parayı ödemeyi taahhüt etmesini içeren senede emre muharrer senet denir." Emre muharrer senet "bono"dur. Kanunname-i Ticaret'te bu çeşit senetler için sipariş tahvili tabiri kullanılmıştır bkz. Mustafa Çakıcı (2019). *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Kıymetli Evrakların Hukuki ve İktisadi İşlevleri*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Basılmamış Doktora Tezi, s.

²⁵ 1 kese=500 kuruş. Hüseyin Al (2011). *Tanzimat Döneminde Ufaklık Para Sorunu (1839-1879)*. Ekonomi Bilimleri Dergisi 3(1), ss.69-78.

Tablo I. Borçların Dağılımı

<i>Borç miktarının aralığı (kuruş)</i>	<i>Borçlu Sayısı (kişi)</i>	<i>Toplam Borçlular İçindeki Payı (%)</i>	<i>Borcun Toplam Değeri (kuruş)</i>	<i>Toplam Borç İçindeki Payı (%)</i>
>200.000 kuruş	4	4	2.400.517	68,3
100.000-50.000	6	5	437.418	12,5
50.000-10.000	22	20	462.457	13,2
10.000-5.000	13	12	99.047	2,8
5.000-50	65	59	113.080	3,2
TOPLAM	110	100	3.512.519	100

Kaynak: BOA, Y.EE 55-93.

Şirkete borcu olan toplam 110 müşterinin toplam borcu 3.512.519 kuruş 35 paradır. Tablo I'de borç miktarının borçlular arasındaki dağılımı ele alınmıştır. Toplam borçlular içindeki dört kişi toplam borcun %68'ine, 5.000 kuruşun altında borcu olan ve toplam borçluların %59'una denk gelen 65 kişi ise toplam borcun sadece %3'lük bir kısmına sahiptir. Borçluların %90'a varan büyük çoğunluğu 50.000 kuruşun altında borçlananlardan oluşmaktadır ki, bu grubun borcu toplam borcun %19'u kadardır. Listedeki en yüksek borç Kılıcıoğlu ailesinin adı bilinmeyen bir üyesine aittir. Kılıcıoğlu ailesi Katolik Ermeni cemaatine mensup bir sarraf ailesidir. Ailenin adı 1828'deki sürgünde Köçeoğulları ile birlikte cemaatin önde gelenleri arasında zikredilmiştir (Beydilli, 1995, s.34,53). 1864 tarihli bir evraktan ise Galata'da Bereketzade Mahallesinde Artin Köçeoğlu ile Kılıcıoğlu Andon'un bitişik arsaları olduğunu öğreniyoruz (BOA, MVL 862-52). İki aile arasında akrabalık bağı olduğunu da belirtmek gerekir. Artin Köçeoğlu'nun kızı Katinko Andon Kılıcızade (Kılıcıoğlu) ile evlidir (BOA, Y.EE 55-93). Kılıcıoğlu'nun şirkete olan borcu 1.400.510 kuruştur ve toplam borç miktarının neredeyse %40'ına eşittir.

İkinci sıradaki en yüksek borç olan 515.168 kuruş 50 para, "İsmetli Hüsnü Melek Hanım"a aittir. Hüsnü Melek Hanım II.Mahmud'un baş ikbalidir (Işıktaş, 2020, s. 91-109). 1851'de "*Harem-i Hümayun Bezirganı Artin Köçekoğlu*"nun imzaladığı bir makbuzda Artin'in merhum baş ikbal hanım efendiden alacağı olan 260.546 kuruşun tamamını Hazine-i Hümayun kethüdası Şerif Mehmed Efendi aracılığıyla Hazine-i Enderun-ı Hümayun'dan tahsil ettiği görülmektedir (BOA, TS.MA.E 628-44). Makbuzda adı geçen kişinin ölüm tarihini bilmediğimiz baş ikbal Hüsnü Melek Hanım olması kuvvetle muhtemeldir (Uluçay, 2001, s. 187). Üçüncü sırada gelen borçlu ise Hasip Paşadır. Hasip Paşa'nın borcu 259.507 kuruştur. Mehmet Hasip Paşa II.Mahmud dönemi vezirlerindedir. 1836'da vezirlik, 1838'de Paşalık unvanı almış, Selanik ve Cidde valiliği yapan Paşa, Evkaf, Maliye ve Hazine-i Hassa nazırlığı da yapmıştır (Kargı, 1997-1998). Hasip Paşa'nın iki damadının ve haremının de şirkete borcu olduğu görülmektedir. Ailenin diğer üyelerinin Köçeoğulları'na toplam borcu 24.987 kuruş 50 paradır.

Borç miktarına göre dördüncü sırada Mehmet Ali Paşa gelmektedir ve borcu 225.331 kuruştur. Tophane Müşiri Damat Mehmet Ali Paşa, II. Mahmud'un kızı Adile Sultan'ın eşidir.

Paşa 1852-53 yılları arasında sadrazamlık yapmıştır (Sunay, 2015, s. 192). Mehmet Ali Paşa ile evlenen Adile Sultan'ın çeyizi için gerekli bazı eşyaların imal ve tanzim işlerini Artin Köçeoğlu üstlenmiştir. Artin Köçeoğlu ve Kuyumcu Mardiros'un bu hizmetin karşılığında alacakları 431.788 kuruştur (BOA, TS.MA.d 344). Adile Sultan'ın çeyizi için harcanan toplam para ise 3.032.159 kuruştur (Sunay, 2015, s. 53). Mehmed Ali Paşa ile Adile Sultan'ın düğünleri 1845 yılı haziran ayında yapıldığına göre çeyiz alışverişinin şirket hesabına yapıldığını düşünmek yanlış olmayacaktır (Sunay, 2017, s. 333).

Köçeoğulları'nın II.Mahmud ve ailesi ile olan ilişkisi kızları ve damatlarının aileyle olan alışveriş ve borç ilişkilerine yansımıştır. Yalnız Adile Sultan ve Mehmed Ali Paşa değil, Atiye Sultan ve eşi Damat Fethi Paşa da Köçeoğulları'na borçlananlar arasındadır. Fethi Paşa ve Atiye Sultan'ın isimlerine şirketin devir sürecinde hazırlanan listede rastlanmasa da Agop Köçeoğlu'nun 1840'lardan beri Atiye Sultan için mücevher ve eşya tedarik ettiği bilinmektedir. Atiye Sultan ile Fethi Paşa Ağustos 1840'ta evlenmişlerdir (Sunay, 2017, s. 333). Dolayısıyla Agop Köçeoğlu Atiye Sultan'ın çeyizi için gerekli mücevher, kumaş ve eşya siparişlerini hazırlamış olmalıdır. Köçeoğlu siparişlerin hazırlanması sürecinde Sultan'a eşyalar ve masrafları hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir (BOA, TS.MA 272-5). Damat Fethi Paşa'nın terekesinden Paşa'nın da Agop ve Artin Köçeoğulları ile alışveriş olduğu anlaşılmaktadır²⁶. Köçeoğulları'nın mücevher ve eşya tedariki karşılığında Paşadan alacakları 2.250.600 kuruştur ki, bu Fethi Paşa'nın şahıslara olan borçları içindeki en yüksek miktardır (Sunay, 2020, s. 757).

Ahmed Fethi Paşa'nın terekesinden Köçeoğulları'na borçları karşılığında 483.000 kuruş değerinde Şirket-i Hayriye hissesi ve Agop Köçeoğlu'na müzayede usulüyle 2.264.500 kuruş değerinde İncirköy'deki tabak fabrikası ve 62.000 kuruş değerinde Sarıyer'deki bakır madeni hissesi devredilmiştir (KA 1751, 62a; Sunay, 2020, s.763; BOA, İ.DH 461-30728). Ayrıca Paşa'nın "şalcı" olduğu belirtilen Artin Köçeoğlu'na olan 996.623,5 kuruşluk borcu olduğu ve terekeden Artin'e 1.152.868 kuruş ödendiği görülmektedir. (KA 1751, 64b, 65a). Sunay, Ahmed Fethi Paşa'nın terekesinde tahrir edilen kıymetli şal kumaşların hepsinin olmasa bile önemli bir kısmının Artin Köçeoğlu'ndan alındığını tahmin etmektedir (Sunay, 2020, s. 772). Fethi Paşa 1858'de vefat etmiştir, terekede Artin ve Agop isimleri birlikte anıldığına göre yapılan alışverişlerin şirket bünyesinde olma ihtimali yüksektir. Paşa ve eşinin aileyle olan alışverişlerinin gerçek büyüklüğünü bilmesek de ödenmemiş kısmının dahi Paşa'nın son görevi olan Tophane-i Amire müşirliğinden aldığı 75.000 kuruşluk maaşın kat be kat üstünde olduğu görülmektedir (Sunay, 2020, s. 754).

Köçeoğulları'nın Sultan Abdülmecid döneminde de hanedanla ilişkileri sıkı bir şekilde devam etmiştir. Şubat 1857'de Sultan Abdülmecid'in çocuklarının nikah ve sünnet törenleri için Artin Köçeoğlu'na bazı eşyalar sipariş edilmiştir. Artin Köçeoğlu saray tarafından sipariş edilen eşyanın usulüne uygun hazırlanması ve masrafının az olmasına dikkat etmesi konusunda uyarılmıştır. Köçeoğlu ise cevaben kendilerinin ailecek bu hizmeti yerine getirmek için gayret ettiklerini ve sipariş olunacak eşya masrafının da ehven tutulacağını bildirir. Gönderilen listede şehzadeler Reşad, Kemaleddin, Burhaneddin ve Nureddin'in

²⁶ Sunay'ın terekeden alacaklı olanlar arasında bahsettiği iki Agop bulunmaktadır. Bunlardan birisi kuyumcu Agop ve ortağı Frank'tır ki, burada bahsedilen Agop Peştemalcıyan'dır. Bkz. BOA, A.MKT.NZD 265-84; BOA, A.MKT.NZD 343-52). Sunay sehven Agop Peştemalcıyan'dan Agop Köçeoğlu olarak bahsetmiştir bkz. Serap Sunay (2020). Bir Hanedan Damadının Yaşam Tarzı ve Standardı: Ahmed Fethi Paşa'nın Terekesi. *Belleten* 84(300), 745-

sünnet törenleri; Refia Sultan'ın nikah ve düğün töreni; Cemile ve Münire sultanların nikahlarının kıyılacağı ama düğün tarihlerinin henüz belli olmadığı; Behice Sultan için hatm-i şerif okunacağı; Seniha Sultan'ın ise bed-i besmele yani okula başlama töreni olduğu bildirilmiştir (BOA, HH.İ 22-75; BOA, HH.İ 22-71). Sultan Abdülmecid döneminde saray kadınlarının ve özellikle Refia Sultan'ın aşırı harcamaları dikkat çekmektedir. Sultan kızlarını müsriflikleri konusunda ciddi şekilde uyarmış, hatta 1858'de Refia Sultan'ın kethüdasını ev hapsi ile cezalandırmıştır. Bu cezaya sebep olan harcamalar içinde Köçeoğulları'ndan alınan 3.646.500 kuruşluk mücevher de bulunmaktadır (Akyıldız, 1998, s. 69).

Saray düğünlerinde ve çeşitli merasimlerde ve sultanların çeyizleri için gerekli eşya, kumaş ve mücevherat için sık sık Köçeoğulları'na başvurulduğu anlaşılmaktadır. Tarihsiz bir evrakta yine Köçeoğlu ailesinden bir bezirgandan ismi belirtilmeyen bir sultanın hâce cemiyeti ve düğün merasimi için çok sayıda pırlantalı mücevher ve değerli kumaşlar sipariş edildiği ve eşya ve mücevherler yaptırıldığı görülmektedir. Bu siparişin toplam bedeli 2.711.216 kuruştur (BOA, HH.d 12536). Agop Köçeoğlu'nun da Sultan Abdülmecid döneminin saray kadınlarına hizmet ettiği bilinmektedir²⁷. Abdülmecid'in hareminden baş kadın efendi, ikinci, dördüncü ve beşinci kadın efendiler ve üçüncü ikbal hanım efendinin borçlarına dair kayıtlar toplam borcun 1861'de 46.659 kese 770 kuruş, yani toplamda 23.330.270 kuruş olduğunu göstermektedir (Oktay, 2004, s. 60). Bu borçların bir kısmı Agop'un alacağı, bir kısmı ise Agop'un saray kadınları için emirleri doğrultusunda başkalarına yaptığı ödemelerdir. Hesaplarda borçların kaynağı belirtilmemiştir. İçinde ödünç verilen paralar olabileceği gibi lüks eşya tedarikinden kaynaklanma ihtimali de kuvvetlidir (BOA, Y.EE 55-4). Agop'un üçüncü kadın efendi ile 1848-1858 arasında gerçekleşen alışverişinden ise 954.902,5 kuruşluk alacağı olduğu ve bahsi geçen yıllarda Agop'un Çuhaclar Hanı'nda faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu borç eşya tedarikinden değil, ödünç alınan paradan kaynaklanmaktadır (BOA, Y.EE 54-168). Kadın efendi mühürlü bu senet Agop'un hanedana yalnız eşya tedarik etmeyip borç para da verdiğinin açık bir kanıtıdır.

Sultan Abdülmecid döneminde şehzade Abdülaziz ve annesi Pertevniyal Sultan'ın da Düzoğulları ile birlikte Köçeoğlu Artin'e ve bazı kuyumcu, terzi ve hizmetlilere borçlandıkları görülmektedir. Şehzade, annesi ve hazine dar ustanın toplam borçları 2.475.999 kuruşa ulaşmıştır, borcun alacaklılara Hazine-i Hassadan taksitler halinde ödemesi istenmiştir (BOA, MB.İ 2-84). Şirkete borcu olanların listesinden Köçeoğulları'nın tam da şirketin kuruluş amacında belirttikleri gibi neredeyse tamamen hanedana, saray çevresine ve devlet ricaline hizmet ettikleri anlaşılmaktadır. 96.642 kuruşluk borçla listede dikkat çeken önemli bir başka isim Sadrazam Âli Paşa'dır. Rahip Boğosyan, Agop Köçeoğlu'nun 1870'de Sadrazam sarrafı olduğunu belirtirken, Agop'un Sadrazam Âli Paşa'nın sarrafı olduğuna dair ikincil kaynaklarda da bilgiye rastlanır (Boğosyan, 1961, s.71; Oktay, 2004, s. 54). Mehmed Emin Âli Paşa beş kez sadrazamlık yapmış, 1852 ve 1855-56 yılları arasında da sadarete bulunmuştur. Agop Köçeoğlu ve Sadrazam Âli Paşa'nın kumaş ve mücevher alışverişini aşan bir ilişkilerinin olduğu arşiv evraklarına yansımış olsa da doğrudan sarrafı olduğuna dair somut bilgiye rastlanmamıştır. Girid meselesinde Agop'un Âli Paşa'nın gizli emrine binaen hazineyi zora sokacak işlemlerden geri durduğundan -bu

²⁷ Bu dönemdeki bazı borç ve rehin işlemlerinin örnekleri için bkz. Oktay, M. (2004). *19.Yüzyılda Bir Galata Bankeri: Köçeoğlu Agop Efendi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

hizmetini hatırlattığı bir evrak sayesinde- haberdar oluyoruz (BOA, Y.EE 54-18). Şirketin alacaklı olduğu isimler arasında Fuad Paşa, Kıbrıslı Mehmed Paşa gibi dönemin diğer sadrazamlarına da rastlanmaktadır.

Darbhör Reşid Paşa²⁸, İsmet Paşa, Muhtar Paşa, Arif Paşa, Mahmud Paşa'nın sabık serkatibi, Reşid Paşa'nın tercümanı Pavlaki Efendi, Mehmed Ali Paşa'nın kethüdası, Mehmed Ali Paşa Hazinedarı Ali Bey, Boşnakzade Mehmed Paşa'nın haremî gibi önemli devlet adamları ve çevreleri de Köçeoğulları'na borçlanmışlardı. Borçlu listesinde adı geçmeyen Teke sancağı feriki müteveffa Necip Paşa'nın da Artin Köçeoğlu'na 125.000 kuruşluk borcu olduğu bilinmektedir (BOA, İ.DH 61-3043; BOA, İ.DH 59-2914). Borçlular listesinde yer alan devlet adamları arasındaki dikkat çekici bir başka isim ise Şeyhülislam'dır. Şeyhülislamın şirkete borcu yalnız 1.000 kuruştur. Farklı görev ve kademelerdeki devlet görevlileri içinde Tophane muhasebecisi Sahib Efendi'nin 84.261 kuruşluk borcu listedeki en yüksek borçlardan biridir. Sabık Mesarifat Nazırı Tevfik Bey, sabık Zaptiye Muavini Tevfik Bey, sabık Karantina Müdürü Necip Bey, sabık Musul Evrak Müdürü Emin Ağa, sabık Meyve-i Huşk Gümrükçüsü Ahmed Efendi, Galata Gümrüğü Sandık Emîni Sadık Efendi, Tersane Müsteşarı Arif Efendi ve Dar-ı Şura kâtibi Mehmed Bey de Köçeoğlu şirketi ile alışverişte bulunmuştur.

Saray çevresinden şirkete borçlu olanlar arasında İzzet Bey haremî Emine Hanım ve Şefika Hanım gibi saraylı kadınlar; Harem Ağası Süleyman Ağa, Hassa mülazım-ı evveli Yakup Ağa, ikinci kilercibaşı Ahmed Ağa, sabık kilercibaşı Halil Ağa, saray kilercibaşı Ahmed Ağa, saray ekmeçibaşı Mehmed Ağa, baltacı Mustafa Ağa, oda uşağı Mikail ve oda uşağı Yorgi gibi saray görevlileri de bulunmaktadır. Borçlular arasında öne çıkanlar gruplardan biri de mabeyn-i hümayun görevlileridir. II. Mahmud döneminde yeniden düzenlenen mabeyn Osmanlı sarayında devlet işlerinin görüldüğü mekandır. Mabeynin devlet işlerinin merkezi olması nedeniyle buradaki görevliler kritik bir öneme sahiptir. Bu nedenle devlet adamları statü açısından kendilerinin altında yer alan mabeyn görevlilerine dalkavukluğa varacak kadar hürmet göstermiş. II. Abdülhamid döneminde mabeynin kamuoyundaki imajına özellikle önem verildiği, hatta dava konusu olan mabeyn görevlilerinin borçlarını bazan padişahın bizzat kendisinin ödediği bilinmektedir (Akyıldız, 2003). Köçeoğulları'yla alışveriş yapan çok sayıdaki mabeyn görevlisi ailenin devlet içinde ne denli geniş bir ağ ile iş yaptığının açık bir göstergesidir.

Sabık başmabeynci Samed Paşa, Sabık başmabeynci Osman Paşa, ikinci mabeynci Osman Efendi, mabeyn başkâtibi Hakkı Bey, mabeyn kapuçuhadarı Mehmed Bey, başmabeynci Ahmed Bey adamı Yusuf Ağa, mabeyn müdürü, mabeyn miralay Mehmed Bey, kurena-yı sani Ahmed Bey, sabık kurenadan Basri Bey, kurenadan Mehmed Bey, kapıcılar kethüdası Emin Ağa, başmusahib Rasim Ağa, musahib Ferhad Ağa, Hazine-i Hümayun ikinci Efendi ve muahharan kethüdası, hazine başkâtibi ve sabık Hazine kethüdasının damadı şirkete borçlanmışlardır. Mabeyn görevlilerinin aile ile ticareti bu listeden ibaret değildir şüphesiz. Arşiv kayıtlarında rastladığımız diğer örnekler borcun nasıl ödendiğine dair de fikir vermektedir. Örneğin 17 Ocak 1855'te Darüssaade Ağası Arif Ağa'nın Köçeoğlu Artin

²⁸ Darbhör Mehmed Reşid Paşa'nın ölüm tarihi 1868'dir. Rumeli ve Hassa Ordularında komutanlık yapmıştır. Bkz. Kuneralp, S. (1999). Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricalı (1839-1922). İstanbul: ISIS, s.100.

Bezirgâna olan 13.454 kuruşluk borcunun Hazine-i Hassadan taksitler halinde ödenmesine karar verilmiştir (BOA, TS.MA.e 1065/31). Mabeyn-i Hümayun başkatibi merhum Abdülhalim Efendi'nin Artin Köçeoğlu'na olan 9.515 kuruşluk borcunun 5.578 kuruşu gurema hissesinden, 2.500 kuruşu merhumun terekesinden, 3.078 kuruşu ise hala Hazine-i Hümayun kethüdası bulunan Şerif Mehmed Efendi aracılığıyla Hazine-i Hümayundan ödenmiştir (BOA, TS.MA.e 876-32).

Yalnız şahıslar değil Hazine-i hümayun (66.598 kuruş) ve Fabrika-yı Hümayun (6.562 kuruş 50 para) gibi kurumların da şirketle alışverişleri olmuştur. Bunların dışında bir başka kurum olan Samatya kilisesinin de şirkete 12.721 kuruşluk borcu bulunmaktadır. Geriye kalan borçluların arasında müslim ve gayrimüslim erkekler ve kadınlar; teşrifatçı, uşak, dellâl, kethüda, hamalbaş, kuyumcu, çuhacı, tüccar gibi farklı meslek gruplarına mensup olanların yanı sıra mesleği belirtilmemiş ancak efendi ve ağa gibi unvanlara sahip olan borçlular da bulunmaktadır.

Tablo II. Köçeoğlu Şirketine Borçlu Olanlar

Borçlunun Adı	Kuruş	Para
<i>Kılıcioğlu'ndan</i>	1.400.510	
<i>İsmetli Hüsnü Melek Hanım'dan</i>	515.168	50
<i>Hasip Paşa'dan</i>	259.507	
<i>Devletlü Mehmed Ali Paşa'dan</i>	225.331	
<i>Fehametli devletlü Sadrazam Ali Paşa Hazretlerinden</i>	96.642	
<i>Tophane Muhasebecisi saadetlü Sahib Bey'den</i>	84.261	
<i>Sabık Serkatibi Mahmud Paşa'dan</i>	74.246	
<i>Hazine-i Hümayundan</i>	66.598	
<i>Pekmezoğlu Vican'dan</i>	65.671	
<i>Güzel Bedros Ağa'dan</i>	50.000	
<i>Neşet Bey'den</i>	45.000	
<i>Kurena-yı sâni izzetlü Ahmed Bey'den</i>	42.093	
<i>İkinci Mabeynci Osman Efendi'den</i>	33.795	
<i>Darbhor Reşid Paşadan</i>	33.054	
<i>Hazine-i Hümayun ikinci Efendi ve muahharan kethüdasından</i>	30.660	
<i>Devletlü Fuad Paşa'dan</i>	25.974	
<i>Davud Bedros Efendi'den</i>	25.333	
<i>Baron Manas'dan</i>	21.136	
<i>Mercan Ağa'dan</i>	20.736	50
<i>Harem Ağası Süleyman Ağa'dan</i>	19.547	50
<i>Oseb Azaryan'dan</i>	19.000	

Borçlunun Adı	Kuruş	Para
<i>Manas Tekfuryan'dan</i>	17.467	
<i>Sahib Efendi Bahçevanı Mihal'den</i>	17.050	
<i>Acem Hacı Hüseyin Efendi'den</i>	16.200	
<i>Hazine Başkâtibi'nden</i>	14.043	
<i>Oda Uşağı Mikail'den</i>	13.457	
<i>İzzet Bey haremi ismetli Emine Hanım'dan</i>	13.045	
<i>Hasib Paşa damadı izzetlü Talat Bey'den</i>	12.131	50
<i>Yazıcıoğlu Bedros'dan</i>	11.131	
<i>Sabık Karantina Müdürü Necip Bey'den</i>	10.842	
<i>Hasib Paşa küçük damadı izzetlü Emin Bey'den</i>	10.760	
<i>Samatya Kilise'sinden</i>	10.000	
<i>Yazıcıoğlu Karabet'den</i>	9.944	
<i>İstapan İncüiden (Sabık Yazıcı)</i>	9.205	
<i>Arif Paşa'dan</i>	9.174	
<i>Ali Efendi'den</i>	9.000	
<i>Ferit Efendi uşağı Ali Ağa'dan</i>	8.950	
<i>Devletlü ebehtlü Kıbrıslı Mehmed Paşa'dan</i>	7.667	
<i>Mabeyn Başkâtibi Saadetlü Hakkı Bey'den</i>	7.200	
<i>İkinci Kilercibaşı Ahmed Ağa'dan</i>	7.006	
<i>Devletlü İsmet Paşa hazretlerinden</i>	6.642	
<i>Fabrika-i Hümayun'dan</i>	6.562	50
<i>Hakkı Bey'den</i>	6.327	
<i>Mabeyn Kapuçuhadarı Mehmed Bey'den</i>	6.146	
<i>Eminoğlu Rapayel'den</i>	5.223	
<i>Atif Bey'den</i>	4.974	50
<i>Yeğen Oseb kızlarından</i>	4.881	
<i>Oda Kâtibi Kadri Efendi'den</i>	4.641	50
<i>Başmusahib Rasim Ağa'dan</i>	4.280	
<i>Teşrifatçı Neşet Bey'den</i>	4.250	
<i>Boşnakzade Mehmed Paşa hareminden</i>	4.000	
<i>İsmetli Şefika Hanım'dan</i>	3.955	
<i>Dar-ı şura kâtibi Mehmed Bey'den</i>	3.833	
<i>Muhtar Paşa'dan</i>	3.650	

Borçlunun Adı	Kuruş	Para
<i>Mehmed Ali Paşa Hazinedarı Ali Bey'den</i>	3.615	
<i>Doğramacızade Said Efendi'den</i>	2.990	
<i>Görülmezoglu Vican'dan</i>	2.975	
<i>Samatya Kilise'sinden</i>	2.721	
<i>Oda Uşağı Yorgi</i>	2.688	
<i>Seyyid Efendi'den</i>	2.600	
<i>Musahib Ferhad Ağa'dan</i>	2.500	
<i>Tuhafcı Andonaki</i>	2.500	
<i>Hassa mülazım-ı evveli Yakup Ağa'dan</i>	2.400	
<i>Sabık Zabtiye Muavini Tevfik Bey'den</i>	2.400	
<i>Hurşid Ağa Akreb'in Kölesinden</i>	2.250	
<i>Sabık Mesarifat Nazırı atufetlu Tevfik Bey'den</i>	2.166	
<i>Hanım oğlu Agop'tan</i>	2.136	
<i>Hasip Paşa hareminden</i>	2.096	
<i>Haçadur Eşnanyan'dan</i>	2.000	
<i>Sabık Musul Evrak Müdürü Emin Ağa'dan</i>	2.000	
<i>Başmabeynci Ahmed Bey adamı Yusuf Ağa'dan</i>	2.000	
<i>Lüспен veledi Danyel'den</i>	1.891	25
<i>Mabeyn Müdirinden</i>	1.800	
<i>Sabık meyve-i huşk Gümrükçüsü Ahmed Efendi'den</i>	1.724	
<i>Alen oğlu Mıgırdiç'den</i>	1.648	
<i>Camcıoğlu Andon'dan</i>	1.610	
<i>Abdülhak Molla Kethüdası Ali Bey'den</i>	1.500	
<i>Veronika Nişastahane sahibinden</i>	1.434	
<i>Zeyni Bey'den</i>	1.250	
<i>Reşid Paşa tercümanı Pavlaki Efendi'den</i>	1.250	
<i>Merhum Alen Agop'dan</i>	1.250	
<i>Sabık Kilercibaşı Halil Ağa'dan</i>	1.232	
<i>Sabık Kurenadan izzetlü Basri Bey'den</i>	1.200	
<i>Ali Kemalî Efendi'den</i>	1.136	
<i>Mabeyn Miralayı izzetlü Mehmed Bey'den</i>	1.062	50
<i>Canbazzade Mehmed Bey'den</i>	1.000	
<i>Baltacı Mustafa Ağa'dan</i>	1.000	

Borçlunun Adı	Kuruş	Para
<i>Semahatlı Şeyhülislam Efendi Hazretleri'nden</i>	1.000	
<i>Ketancıoğlu İsguhi Hanım'dan</i>	812	
<i>Dellal Bağdasar Karalist'den</i>	809	
<i>Ohannes Çıracıoğlu'ndan</i>	764	50
<i>Haşim Bey'den</i>	730	
<i>Galata Gümrüğü Sandık Emni Sadık Efendi'den</i>	700	
<i>Sabık Başmabeynci Samed Paşa'dan</i>	671	
<i>Kurenadan izzetli Mehmed Bey'den</i>	600	
<i>Muhlis Efendi'den</i>	572	
<i>Acem Hakkı İsmail'den</i>	500	
<i>Karoslale [?] kuyumcudan</i>	490	
<i>Artin Serveryan'dan</i>	450	
<i>[?] Efendi'den</i>	440	
<i>Kerç Kapuda Hamalbaşı Artin'den</i>	433	
<i>Sabık Hazine Kethüdası damadı Baş Efendi'den</i>	400	
<i>Tersane Müsteşarı Arif Efendi'den</i>	280	
<i>Saray Kilercibaşı Ahmed Ağa'dan</i>	231	
<i>Sabık Başmabeynci Osman Paşa'dan</i>	220	
<i>Saray Ekmekçibaşı Mehmed Ağa'dan</i>	150	
<i>Kapucular Kethüdası Emin Ağa'dan</i>	135	
<i>Nikotimos Tüccarından</i>	99	
<i>Acemoğlu Çuhacı Andon zimmetinde</i>	50	
<i>Emin Efendi'den</i>	50	
TOPLAM	3.512.519	35

Kaynak: BOA, Y.EE 55-93.

Sonuç

Köçeoğlu ailesinin Sultan II. Mahmud döneminden II. Abdülhamid dönemine kadar hem hanedandan ve saraydan hem de devlet ricalinden oldukça geniş bir kitle ile alışverişlerinin olduğu şirkete ait borçlu listesinden ve diğer arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Tanzimat dönemi gibi devletin kurumsal yapısında önemli değişikliklerin yaşandığı, iktidar müca-delelerinin öne çıktığı bir süreçte ailenin saray ve devletle süreklilik arz eden ilişkisi bir istikrar ve başarı göstergesi olarak kabul edilebilir. Tanzimat dönemi Osmanlı'nın mali ve finansal kurumları ile paralel olarak sarraflık kurumunun da dönüştüğü bir süreçtir. Aile şirketi 1850'lerin ortalarında fesih sürecine girse de eski şirket ortakları hemen hemen aynı müşteri kitlesiyle ticari ve parasal ilişkilerine devam etmiştir. Agop Köçeoğlu'nu Galata Bankerliğine götüren süreçte ailenin yıllar içinde kazandığı itibar ve kurdukları geniş iliş-kiler ağı önemli olmuş olmalıdır. Ailenin en başarılı isimlerinden olan Agop'un sarraflık ve bankerlik kariyerini V. Murad'ın saltanatına yaptığı yatırım sekteye uğratmıştır. Bir bakıma aileye itibar kazandıran ve Agop'a Galata bankerliği yolunu açan saray-devlet bağlantısı işler ters gidince Agop'u devlet ve sarayla karşı karşıya getirmiştir²⁹.

Gerek Agop Köçeoğlu'nun gerekse diğer şirket ortaklarının varislerinin ailenin ticaret ge-leneğini sürdürdüğüne dair bir ize rastlanmamıştır. Bunun nedenlerinden birisi şüphesiz 19. yüzyılın sonunda ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi ortamdır. Ancak aile şir-ketinin devam etmesi halinde farklı bir kurumsal yapıya dönüşme ihtimali olur muydu sorusu da akla gelmektedir. Uzun dönemli araştırmamızın ilk bulguları karşımıza önemli bir soru çıkarmıştır. Bu soru çalışmamıza konu olan mücevher ve kıymetli kumaş şirketin-in ailenin sarraflık faaliyetlerini de içerip içermediğidir. Kumaş ve mücevher gibi pahalı ürünlerin tedariki ile borç verme meselesi birbirinden ayrı düşünülebilir mi? Ya da yapılan alışverişlerin aslında vadeli olması, borcun ödenmesinin zamana yayılması ve borçlara faiz (güzeşte) uygulanması bu anlamda nasıl yorumlanmalıdır?

Karşılaştığımız bazı hususlar sarraflık ve lüks eşya tedarikinin birlikte yürütülmüş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Bunlardan ilki kredi piyasasında müşterilerin sarraflarla olan bağlantılarını hangi usullerle sağladıkları konusunda tam bir açıklığın olmayışdır (Köse, 2021, s. 49). Bu belirsizlik sarrafların kredi işlemlerini nasıl gerçekleştirdikleri konusun-da da devam etmektedir. Kaya (2007), incelediği 51 sarraf işleminden 7'sinin muamele-i şer'iyeye, birinin bey' bi'l-vefa, birinin bey' bi'l-istiglâl, ikisinin ferâğ bi'l-vefa, birinin ferâğ bi'l-istiglâl olduğunu, geri kalan 39 işlemin ise ne şekilde gerçekleştiği hakkında bir bilgiye ulaşamadığını dile getirmektedir. Daha da önemlisi Kaya'ya göre, birçok Osmanlı Arşivi belgesinde sarrafların askerî zümreyi finanse ettiği görülmekte ancak burada hangi usulün kullanıldığı, sarrafların ne şekilde ve ne kadar gelir elde ettiği pek açık değildir (Kaya, 2007, s. 180). Tam da bu noktada bir hanedan üyesinin bir sarrafa serzeniş sarrafların özellikle hanedan mensupları ile olan kredi ilişkilerine dair önemli ipuçları verir. I. Abdülhamid'in kızı Esmâ Sultan'ın annesi Sineperver Kadınefendi, kızının bir sarraftan aldığı borç paraya muamele istenmesi üzerine Esmâ Sultanın kethüdasına şunları yazmıştır: "... Bu sarraf sul-tan efendinin küçükten beri sarrafıdır, muamele almaz idi. Şimdi niçünki muamele alıyor, haberini isterim. Sair sultanların sarrafları ne kadar borç akçe verseler muamele almazlar.

²⁹ Agop Köçeoğlu'nun V. Murad'dan kaynaklanan ve ölümünden sonra varislerine intikal eden alacakları için bkz. Gökçen Coşkun Albayrak (2019). Agop Köçeoğlu: Bir Ermeni Sarrafın Terekesinden Okunanlar ve Okunamayanlar. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 155-222.

Muamele verdiğinizize asla rızam yoktur.” (Duran, 2007, s. 38-39). Bu serzeniş sarrafların hanedana muamelesiz³⁰ borç para vermelerinin istisna olmadığını göstermektedir.

Sarraflar konusundaki bir başka belirsizlik ise sarraf şirketlerinin nitelikleri ile ilgilidir. Osmanlı mahkeme kayıtlarından ve Darphane-i amire ile çalışan gedikli sarrafların listelerinden sarrafların çoğunlukla iki kişilik ortaklıklar kurduğu bilinse, aile şirketlerinin varlığı anlaşılrsa da modern bankacılıktan önce sarrafların şirketleşmelerinin nitelikleri hakkında bilgimiz yok denecek kadar azdır (Köse, 2021, s. 52-65). Dolayısıyla yukarıda sıraladığımız hususları da hatırd tutarak incelediğimiz şirketin sarraflık faaliyetlerini kapsama ihtimalinin altını çizmek gerekmektedir. Çalışmanın başında da belirtildiği üzere bezirgân-sarraf bir aileye ait bir şirketin müşteri portföyü üzerinden sarraf-saray-devlet ilişkisine dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Osmanlı’da faaliyet sahası oldukça geniş olan sarraflığın kurumsal analizini yapabilmek için sarrafların sermaye birikim süreçlerinin, babadan oğula devreden ticari ilişkilerin, sarraflıkta şirketleşme eğilimlerinin tespiti gerekmekte ve bu doğrultuda Yaycıoğlu (2019)’nun da belirttiği gibi sarraf biyografilerini, kişisel ve aile tarihlerini imparatorluğun kurumsal dönüşüm hikayesi ile birleştirmek önem arz etmektedir.

³⁰ Muameleden kast “muamele-i şer’iyye” olmalıdır. Bkz. Süleyman Kaya (2003). *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi ve Nuran Koyuncu (2020). *Osmanlı Hukuku’nda İltizam Sözleşmeleri ve Sarraflar*. Ankara: Adalet Yayınevi, s. 66.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- A.MKT.196-68 (17 C 1265 / 10 Mayıs 1849).
A.MKT.MHM. 240-79 (1279 Ra 26 / 21 Eylül 1862).
A.MKT.NZD 265-84 (03 Ra 1275 / 11 Ekim 1858).
A.MKT.NZD 343-52 (09 Ş 1277 / 20 Şubat 1861).
A.MKT.NZD 229-73 (27 Za 1273 / 19 Temmuz 1857).
A.MKT.UM 426-42 (26 S 1277 / 13 Eylül 1860).
HH.d 12536 (Tarihsiz).
İ.DH 168-8897 (1264 R 23 / 29 Mart 1848).
İ.DH 833-67039 (01 N 1298 / 28 Temmuz 1881).
MB.İ 2-84 (22 B 1264 / 24 Haziran 1848).
MVL 438-60 (18 L 1280 / 27 Mart 1864).
MVL 509-75 (16 Ca 1283 / 26 Eylül 1866).
MVL 515-72 (14 L 1283 / 19 Şubat 1867).
MVL 862-52 (03 M 1281 / 8 Haziran 1864).
MVL 882-34 (16 B 1284 / 13 Kasım 1867).
ŞD 3048-38 (13 L 1325 / 19 Kasım 1907).
TS.MA 272-5 (29 Z 1255 / 4 Mart 1840).
TS.MA.d 344 (29 Z 1263 / 8 Aralık 1847).
TS.MA.d 866, vr.6. (21 Z 1209 / 9 temmuz 1795).
TS.MA.e 483-11 (27 L 1220 / 18 Ocak 1806).
TS.MA.E 628-44 (1267 Z 17 / 13 Ekim 1851).
Y.EE 54/149 (19 Ş 1305 / 1 Mayıs 1888).
Y.EE 54-10 (1293 Za 01/18 Kasım 1876).
Y.EE 54-168 (30 Z 1274 / 10 Ağustos 1858).
Y.EE 54-18 (09 M 1295 / 13 Ocak 1878).
Y.EE 55-4 (29 R 1278 / 3 Kasım 1861).
Y.EE 55-93 (24 B 1291 / 6 Eylül 1874).
Y.EE 55-96 (25 S 1293 / 22 Mart 1876).

Şer'iyeye Sicilleri

Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyeye Sicilleri (KA) nr. 1751.

Kitap, Makale ve Tezler

Akyıldız, A. (1998). *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları .

Akyıldız, A. (2003). Mabeyn-i Hümayun. TDVİA Cilt 27.

Al, H. (2011). Tanzimat Döneminde Ufaklık Para Sorunu (1839-1879). *Ekonomi Bilimleri Dergisi* 3(1), 69-78.

- Bölükbaşı, Ö. F. (2013). *18.Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhane-i Amire*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bölükbaşı, Ö. F. (2014). İstanbul Sarrafları. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 19-96.
- Beydilli, K. (1995). *II.Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*. Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyeti Bölümü .
- Boğosyan, Y. (1961). *Göçeyan Kertesdanı*. Viyana: Viyana Mehitarist Rahipler Topluluğu Matbaası.
- Ceride-i Mehakim. (1880). Ceride-i Mehakim Yıl 1880, Sayı 74, Cilt I. *Sayı 74, Cilt I*.
- Cevdet Paşa. (1991). *Tezaker* 13-20. Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Cezar, Y. (2004). 18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Sarraflar. F. & Aral içinde, *Gülten Kazgan'a Armağan Türkiye Ekonomisi* (s. 179-207). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cezar, Y. (2005). The Role of the Sarrafs in Ottoman Finance and Economics in the Eighteenth and Nineteenth Centuries . C. & Imber içinde, *Frontiers of Ottoman Studies:State, Province, and the West* (s. 61-76). I.B.Tauris.
- Coşkun Albayrak, G. (2018). Osmanlı'da İç Borçlanma ve Sarraflar. *Bilimevi ve İktisat* (4), 128-143.
- Coşkun Albayrak, G. (2019). Agop Köçeoğlu: Bir Ermeni Sarrafın Terekesinden Okunanlar ve Okunamayanlar. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 155-222.
- Çakıcı, M. (2019). *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Kıymetli Evrakların Hukuki ve İktisadi İşlevleri*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Basılmamış Doktora Tezi.
- Duran, T. (2007). *I.Abdülhamid'in Kızı Esmâ Sultan'ın Hayatı (1778-1848)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü : Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- İşıktaş, E. (2020). Sultan II. Mahmud'un başıkbâli Hüsnü Melek Hanım'ın kıymetli malları üzerine bir değerlendirme. M. Adak içinde, *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları* (s. 91-111). Ankara: Gazi Kitabevi.
- İpşirli, M. (1992). Bezirgan. *İslam Ansiklopedisi Cilt 6*. içinde İstanbul: TDVİA.
- Jamgoçyan, O. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Köse, M. Z. (2021). *Galata'da Sarraf İşletmeleri (1691-1733) İşletme Yönetimi, Sermaye ve Yatırım*. İstanbul: Kriter Yayıncılık.
- Kargı, H. (1997-1998 (14)). Boğaziçi'nin Yitirdiği Tarihi Eserlerden Hasip Paşa Yalısı. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 33-36.
- Kaya, S. (2003). *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kaya, S. (2007). *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*. Marmara Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü : Basılmamış Doktora Tezi.

- Koyuncu, N. (2020). *Osmanlı Hukuku'nda İltizam Sözleşmeleri ve Sarraflar*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Kuneralp, S. (1999). *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*. İstanbul: ISIS.
- Oktay, M. (2004). *19.Yüzyılda Bir Galata Bankeri: Köçeoğlu Agop Efendi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi .
- Sunay, S. (2015). *Damat Mehmed Ali Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Mücadelesi (1813-1868)*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Basılmamış Doktora Tezi.
- Sunay, S. (2017). "Sur-ı Hümayun" Defterine Göre 19. Yüzyıl Saray Düğünlerine Dair Bir Değerlendirme . *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20 (38), 327-342.
- Sunay, S. (2020). Bir Hanedan Damadının Yaşam Tarzı ve Standardı: Ahmed Fethi Paşa'nın Terekesi. *Belleten* 84(300), 745-788.
- Uluçay, Ç. (2001). *Padişahların Kadınları ve Kızları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yarman , A., & Aginyan, A. (2013). *Sultan II.Mahmud ve Kazaz Artin Amira*. İstanbul: Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı Kültür Yayınları.
- Yaycıoğlu, A. (2019). Perdenin Arkasındakiler Osmanlı İmparatorluğunda Sarraflar ve Finans Ağları Üzerine Bir Deneme. *Journal of Turkish Studies*.